



## THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS

**Mamatkarimov Bokhodir Kozokbaevich**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18506279>

### ARTICLE INFO

Received: 29<sup>th</sup> January 2026

Accepted: 05<sup>th</sup> February 2026

Online: 06<sup>th</sup> February 2026

### KEYWORDS

*Human rights, protection of human rights, international law, national institutions, constitutional protection, personal liberty.*

### ABSTRACT

*This article examines the history of the formation and development of the human rights protection institution based on a historical-legal analysis. The evolution of the concept of human rights from ancient times to the modern international legal system is analysed, highlighting the stages at which it established itself as an independent legal institution. Furthermore, the international mechanisms for the protection of human rights and their role within national legal systems are revealed. The article provides a scientifically substantiated analysis of the main factors influencing the development of the human rights protection institution and of contemporary trends.*

## INSON HUQUQLARI HIMOYASI INSTITUTINING RIVOJLANISH TARIXI

**Mamatkarimov Boxodir Qozoqboevich**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18506279>

### ARTICLE INFO

Received: 29<sup>th</sup> January 2026

Accepted: 05<sup>th</sup> February 2026

Online: 06<sup>th</sup> February 2026

### KEYWORDS

*Inson huquqlari, inson huquqlari himoyasi, xalqaro huquq, milliy institutlar, konstitutsiyaviy himoya, shaxs erkinligi.*

### ABSTRACT

*Mazkur maqolada inson huquqlari himoyasi institutining shakllanishi va rivojlanish tarixi tarixiy-huquqiy tahlil asosida o'rganilgan. Inson huquqlari g'oyasining qadimgi davrlardan boshlab zamonaviy xalqaro-huquqiy tizimgacha bo'lgan evolyutsiyasi tahlil qilinib, uning mustaqil huquqiy institut sifatida qaror topish bosqichlari yoritilgan. Shuningdek, inson huquqlarini himoya qilishning xalqaro mexanizmlari hamda milliy huquq tizimlaridagi o'rnini ochib berilgan. Maqolada inson huquqlari himoyasi institutining rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar va zamonaviy tendensiyalar ilmiy jihatdan asoslangan.*

**Kirish.** Hozirgi davrda inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash hamda ularni ishonchli himoya qilish

masalasi davlat va jamiyat taraqqiyotining eng muhim mezonlaridan biri sifatida namoyon



bo ʻmoqda. Inson huquqlari institutining mavjudligi va samarali faoliyati demokratik boshqaruv, qonun ustuvorligi hamda fuqarolik jamiyati shakllanishining ajralmas sharti hisoblanadi. Shu bois inson huquqlari himoyasi institutining tarixiy shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini ilmiy asosda oʻrganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Inson huquqlari gʻoyasi tasodifiy yoki bir davr mahsuli boʻlib qolmagan, balki jamiyat taraqqiyoti jarayonida bosqichma-bosqich shakllangan murakkab ijtimoiy-huquqiy hodisadir. Qadimgi davrlardayoq shaxs erkinligi, adolat va tenglikka oid qarashlar vujudga kelgan boʻlsa-da, bu huquqlar uzoq vaqt davomida umumiy va teng asosda emas, balki muayyan ijtimoiy guruhlar doirasida eʼtirof etilgan. Keyinchalik esa tabiiy huquq nazariyasining rivojlanishi, burjua inqiloblari va konstitutsiyaviy hujjatlarning qabul qilinishi inson huquqlarini huquqiy jihatdan mustahkamlashga zamin yaratdi.

Ayniqsa, XX asrda yuz bergan global siyosiy jarayonlar va insoniyat tarixidagi eng ogʻir fojealar inson huquqlarini xalqaro darajada himoya qilish zaruratini yuzaga chiqardi. Ikkinchi jahon urushidan soʻng inson huquqlarini faqat milliy davlat doirasida emas, balki xalqaro huquq normalari orqali himoyalashga boʻlgan intilish kuchaydi. 1948 yilda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi inson huquqlarini himoya qilish institutining zamonaviy rivojlanishida muhim burilish nuqtasi

boʻldi. Ushbu hujjat keyinchalik qabul qilingan xalqaro shartnomalar va mintaqaviy konvensiyalar uchun asos boʻlib xizmat qildi.

Bugungi kunda inson huquqlari himoyasi instituti nafaqat xalqaro huquqning mustaqil sohasi, balki milliy huquq tizimlarining ham muhim tarkibiy qismi sifatida eʼtirof etilmoqda. Davlatlar konstitutsiyaviy darajada inson huquqlari va erkinliklarini mustahkamlab, ularni amalga oshirish va himoya qilishga qaratilgan maxsus mexanizmlarni joriy etmoqda. Shu bilan birga, globallashtirish jarayonlari, raqamli texnologiyalar rivoji va xavfsizlik bilan bogʻliq muammolar inson huquqlari himoyasi institutining yangi jihatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishni taqozo etmoqda.

**Asosiy qism.** Inson huquqlari himoyasi institutining shakllanishi jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlari bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, dastlab bu tushuncha axloqiy va diniy qarashlar doirasida namoyon boʻlgan. Qadimgi Sharq davlatlarida, xususan, Bobilda qabul qilingan Hammurabi qonunlarida shaxsning hayoti, mulki va shaʼni maʼlum darajada huquqiy jihatdan muhofaza qilingan boʻlsa-da, bu normalar umumiy tenglik prinsipiga emas, balki ijtimoiy tabaqaga asoslangan edi<sup>1</sup>. Shu jihatdan, mazkur davrda inson huquqlari himoyasi instituti mustaqil huquqiy hodisa sifatida emas, balki hokimiyat manfaatlariga xizmat qiluvchi vosita sifatida mavjud boʻlgan.

Qadimgi Yunon va Rim huquqiy tafakkurida inson huquqlari gʻoyasi

<sup>1</sup> Lukasheva E.A. Prava cheloveka: uchebnyk dlya vuzov. — Moskva: Norma, 2011. — 560 s.



yanada rivojlanib, tabiiy huquq konsepsiyasi shakllandi. Stoik faylasuflar tomonidan ilgari surilgan “insonning tabiatan erkinligi” haqidagi qarashlar keyinchalik Rim huquqida ius naturale (tabiiy huquq) tushunchasi orqali ifodalandi. Biroq bu davrda ham huquqlar barcha shaxslar uchun teng ravishda taʼminlanmagan boʻlib, qullar va ayollar huquqiy jihatdan cheklangan holatda qolgan<sup>2</sup>.

Shuningdek, islom huquqida inson shaʼni, hayoti va mulkini muhofaza qilish masalalari muhim oʻrin egallagan. Qurʼoni karim va Paygʻambar Muhammad (S.A.V.) sunnatlarida inson qadr-qimmatining oliy qadriyat sifatida eʼtirof etilishi inson huquqlariga oid universal tamoyillarga yaqin yondashuv sifatida baholanadi. Ayniqsa, “Madina shartnomasi” turli ijtimoiy va diniy guruhlar huquqlarini himoya qilgan dastlabki huquqiy hujjatlardan biri sifatida eʼtirof etiladi.

Inson huquqlari himoyasi institutining haqiqiy huquqiy shakllanishi Yevropada XVII–XVIII asrlarda yuz bergan siyosiy-huquqiy jarayonlar bilan bogʻliq. Mazkur davrda davlat hokimiyatini cheklash va shaxs erkinliklarini huquqiy jihatdan kafolatlash zarurati keskinlashdi. Angliyada qabul qilingan “Magna Carta Libertatum” (1215), “Petition of Right” (1628) va “Habeas Corpus Act” (1679) hujjatlari shaxsni asossiz qamoqqa olishdan himoya qilish va sud nazoratini mustahkamlashga xizmat qilgan<sup>3</sup>.

Bu jarayonlar tabiiy huquq nazariyasi vakillari — J. Lokk, J.-J. Russo va Sh.Monteske qarashlari bilan mustahkamlandi. Jumladan, J.Lokk insonning yashash, erkinlik va mulk huquqlarini ajralmas tabiiy huquqlar sifatida eʼtirof etib, davlat ushbu huquqlarni himoya qilish uchun mavjud boʻlishi lozimligini taʼkidlagan. Mazkur gʻoyalar AQSh Mustaqillik deklaratsiyasi (1776) va Fransiya Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi (1789)da oʻzining aniq huquqiy ifodasini topdi.

Aynan shu davrdan boshlab inson huquqlari himoyasi instituti davlat hokimiyati faoliyatini cheklovchi va shaxs manfaatlarini ustuvor qoʻyuvchi huquqiy mexanizm sifatida shakllandi. Bu institut konstitutsiyaviy huquqning ajralmas qismi sifatida qaror topdi va keyingi huquqiy tizimlar rivojiga kuchli taʼsir koʻrsatdi.

XX asrda inson huquqlari himoyasi instituti yangi bosqichga koʻtarildi. Ikkinchi jahon urushi davrida insoniyatga qarshi sodir etilgan ommaviy jinoyatlar inson huquqlarini faqat milliy darajada himoya qilish yetarli emasligini koʻrsatdi. Natijada, inson huquqlarini xalqaro darajada huquqiy jihatdan mustahkamlash zarurati vujudga keldi.

1948 yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi inson huquqlarini universal va ajralmas qadriyat sifatida eʼtirof etdi. Ushbu hujjat majburiy kuchga ega boʻlmasa-da, keyinchalik qabul qilingan xalqaro shartnomalar

<sup>2</sup> Freeman, M. Human Rights: An Interdisciplinary Approach. 3-edition, Polity Press, 2017. ISBN 9781509510283.

<sup>3</sup> Henkin, L., Neuman, G. L., Orentlicher, D. F., & Leebron, D. W. Human Rights (2nd ed.). New York, NY: Thomson Reuters / Foundation Press, 2009. ISBN: 9781599412610.



uchun normativ asos boʻlib xizmat qildi. 1966-yilda qabul qilingan Fuqarolik va siyosiy huquqlar toʻgʻrisidagi xalqaro pakt hamda Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar toʻgʻrisidagi xalqaro pakt inson huquqlari himoyasining shartnomaviy mexanizmlarini shakllantirdi.

Shuningdek, Yevropa inson huquqlari konvensiyasi (1950) kabi mintaqaviy hujjatlar inson huquqlarini sud orqali himoya qilish imkoniyatini yaratdi. Yevropa Inson huquqlari sudi faoliyati inson huquqlari himoyasini real va samarali mexanizmga aylantirgan muhim institutlardan biri hisoblanadi.

Bugungi global sharoitda inson huquqlari himoyasi nafaqat konvensiyalar va sud qarorlari orqali, balki yangi ijtimoiy va texnologik jarayonlar bilan uzviy bogʻliq boʻlib bormoqda. Mintaqaviy hujjatlar va sud tizimlari yaratgan mexanizmlar inson huquqlarini himoya qilishning mustahkam poydevorini tashkil etsa-da, ular zamonaviy raqamli va ijtimoiy tahdidlarga moslashishi zarur. Shu nuqtai nazardan, Yevropa inson huquqlari instituti tajribasi nafaqat sud himoyasini, balki huquqlarni amalga oshirishdagi real sharoitlarni ham yaxshilashga qaratilgan mexanizm sifatida qaralishi mumkin.

Ayni davrda inson huquqlari himoyasi instituti doimiy rivojlanishda boʻlib, yangi ijtimoiy munosabatlar va tahdidlarga moslashib bormoqda. Raqamli texnologiyalar rivoji shaxsiy maʼlumotlarni himoya qilish, axborot erkinligi va raqamli xavfsizlik kabi yangi huquqlarni kun tartibiga olib chiqdi. Shu bilan birga, terrorizmga qarshi kurash, pandemiya sharoitida favqulodda

choralar koʻrish kabi holatlar inson huquqlarining cheklanishi masalasini dolzarb qilib qoʻymoqda.

Mazkur sharoitda inson huquqlari himoyasi instituti davlat manfaatlari va shaxs erkinliklari oʻrtasidagi muvozanatni taʼminlashga qaratilgan murakkab huquqiy mexanizm sifatida namoyon boʻlmoqda. Ilmiy adabiyotlarda bu jarayon inson huquqlarining universalligi va ularni amalga oshirishdagi milliy xususiyatlar oʻrtasidagi nisbat nuqtai nazardan keng tahlil qilinmoqda. Shu bilan birga, inson huquqlari himoyasi institutining samarali faoliyati nafaqat mavjud mexanizmlarga, balki davlatlarning ichki siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlariga ham bogʻliq. Masalan, demokratik davlatlarda sud tizimi va mustaqil ombudsman organlari huquqni amalga oshirishda muhim vosita sifatida ishlatiladi, shu bilan birga, siyosiy beqarorlik yoki qonun ustuvorligi yetishmasligi institutning samaradorligini cheklashi mumkin.

Zamonaviy dunyoda inson huquqlariga tahdidlar tobora murakkablashmoqda. Raqamli makon va internetning kengayishi bilan shaxsiy maʼlumotlar, axborot erkinligi va kiberxavfsizlik masalalari dolzarb boʻlib qoldi. Shu bilan birga, global miqyosdagi iqlim oʻzgarishi, migratsiya inqirozlari va pandemiya kabi xavflar ham inson huquqlarini himoya qilishning yangi strategiyalarini talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, institutning rivojlanishi faqat huquqiy normalar bilan emas, balki jamiyat, texnologiya va xalqaro hamkorlik kontekstida ham tahlil qilinishi zarur.



Bundan tashqari, inson huquqlari himoyasi instituti xalqaro hamjamiyat tomonidan yaratilgan standartlarni milliy huquq tizimiga integratsiya qilish jarayonida ham oʻsib bormoqda. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida xalqaro konvensiyalar va sud qarorlari milliy qonunlarni shakllantirishda asosiy tavsiya sifatida qabul qilinadi, shu orqali inson huquqlarini himoya qilish mexanizmi real va samarali mexanizmga aylanadi.

Shuningdek, inson huquqlari himoyasi institutining kelajakdagi rivojlanishi **proaktiv yondashuvga** bogʻliq boʻladi: nafaqat huquqni buzilishdan himoya qilish, balki jamiyatda huquqlarni targʻib qilish, fuqarolarning xabardorligini oshirish va ijtimoiy adolatni mustahkamlashga yoʻnaltirilgan chora-tadbirlarni ham qamrab oladi. Shu tarzda, institut davlat va fuqarolar oʻrtasidagi ishonchni mustahkamlash, demokratik jarayonlarni qoʻllab-quvvatlash va global inson huquqlari tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Natijada, inson huquqlari himoyasi instituti nafaqat tarixiy va huquqiy nuqtai nazardan, balki zamonaviy jamiyat ehtiyojlari va kelajak istiqbollari moslashuvchi murakkab ijtimoiy-huquqiy mexanizm sifatida namoyon boʻlmoqda. Shu jihatdan, uni oʻrganish va rivojlantirishning ilmiy, amaliy va siyosiy ahamiyati ortib bormoqda.

Shu nuqtai nazardan, inson huquqlari himoyasi institutining tarixiy rivojlanishi, xalqaro va milliy huquqiy mexanizmlardagi oʻrni, shuningdek, zamonaviy tendensiyalar va yangi ijtimoiy sharoitlarga moslashuvchanligi

institutni nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nuqtai nazardan ham chuqur tahlil qilish zaruratini koʻrsatadi. Bu esa, oʻz navbatida, xulosa qismida institutning hozirgi holati, samaradorligi va istiqboli haqida umumiy baholashni talab qiladi.

**Xulosa.** Inson huquqlari himoyasi instituti tarix davomida murakkab va bosqichma-bosqich shakllangan. Qadimgi davrlardagi axloqiy va diniy qarashlardan boshlab, Rim va Yunon tabiiy huquq nazariyasi, islom huquqi, Yevropa konstitutsiyaviy jarayonlari va XX asr xalqaro huquqiy hujjatlarigacha boʻlgan jarayon institutning **uzviy va tizimli rivojlanishini** namoyon qiladi. Zamonaviy davrda esa institut **xalqaro konvensiyalar, mintaqaviy sud qarorlari va milliy huquqiy mexanizmlarni** oʻz ichiga olgan murakkab tizim sifatida shakllanmoqda.

Shu bilan birga, institutning samaradorligi nafaqat normativ-huquqiy bazaga, balki davlatning ijtimoiy, siyosiy va texnologik sharoitlariga ham bogʻliq. Raqamli texnologiyalar, axborot xavfsizligi, pandemiya va global xavf tahdidlari inson huquqlari himoyasi mexanizmlarini doimiy yangilanishga majbur qilmoqda. Shu sababli, institut **proaktiv yondashuvga** tayangan holda, nafaqat huquqni buzilishdan himoya qilish, balki fuqarolarning huquqiy xabardorligini oshirish va ijtimoiy adolatni mustahkamlash vazifalarini ham bajarishi lozim.

Shu jihatdan qaralganda, inson huquqlari himoyasi institutining tarixiy rivojlanishi va zamonaviy chaqiriqlarga moslashuvchanligi **muayyan tizimli koʻrinishga** ega. Ushbu tizimli koʻrinish institutning asosiy bosqichlarini,



normativ mexanizmlarini va yuzaga kelayotgan dolzarb muammolarini **jadval shaklida vizual tarzda tahlil qilish imkonini beradi**. Shu orqali nafaqat tarixiy jarayonlar, balki XXI asr sharoitida yuzaga kelgan yangi tahdidlar ham aniqroq aks ettiriladi.

Quyidagi jadval asosida asosiy rivojlanish bosqichlari, mexanizmlari va dolzarb zamonaviy muammolarni ko'rib chiqish mumkin:

**Inson huquqlari himoyasi institutining rivojlanishi va zamonaviy dolzarb masalalari:**

Rivojlanish bosqichi	Asosiy mexanizmlar va hujjatlar	Zamonaviy dolzarb masalalar
Qadimgi Sharq (Bobil, Misr, Xitoy)	Hammurabi qonunlari, diniy kodekslar	Shaxs huquqlarining ijtimoiy tabaqaga bog'liqligi
Yunon va Rim davri	Stoik falsafa, ius naturale, Rim qonunlari	Qullar va ayollar huquqlari cheklanganligi
Islom huquqi	Qur'on va sunnat, Madina shartnomasi	Tabiiy huquqiy prinsiplar bilan uyg'unlashuv
Yevropa XVII-XVIII asr	Magna Carta, Habeas Corpus, tabiiy huquq nazariyasi, konstitutsiyaviy deklaratsiyalar	Shaxs erkinligi va davlat hokimiyatini cheklash
XX asr (xalqaro huquq)	Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, ICCPR, ICESCR, ECHQ	Milliy va xalqaro mexanizmlarni uyg'unlashtirish, ommaviy jinoyatlar va global xavflar
XXI asr (zamonaviy davr)	Milliy konstitutsiyalar, xalqaro konventsiyalar, ECHQ, raqamli huquqlar	Raqamli xavfsizlik, axborot erkinligi, pandemiya, terrorizm, migratsiya, iqlim o'zgarishi

Jadvalda keltirilgan rivojlanish bosqichlari va zamonaviy dolzarb masalalar, inson huquqlari himoyasi institutining nafaqat tarixiy, balki amaliy jihatlarini ham ko'rsatadi. Ularning tahlili shuni namoyish qiladiki, institutning samaradorligi faqat normativ hujjatlar va sud qarorlarida emas, balki ijtimoiy, siyosiy va texnologik sharoitlarga moslashuvchanligi bilan belgilanadi, ya'ni:

- Tarixiy rivojlanish bosqichlari institutning **normativ asoslarini** shakllantirdi.

- Xalqaro va mintaqaviy mexanizmlar **real himoya tizimini** yaratishda muhim rol o'ynaydi.

- Zamonaviy dolzarb masalalar institutni doimiy **yangilanish va moslashuv** zarurati bilan yuzma-yuz qo'yadi.

- Shu asosda, inson huquqlari himoyasi instituti nafaqat tarixiy va huquqiy hodisa, balki ijtimoiy va texnologik sharoitlar bilan bog'liq murakkab mexanizm sifatida o'rganilishi lozim.



Bundan kelib chiqadiki, har bir rivojlanish bosqichi institutga o'ziga xos mexanizm va tajriba qo'shgan, ammo zamonaviy davrda yuzaga kelgan yangi tahdidlar va ijtimoiy o'zgarishlar institutning doimiy yangilanishini talab qilmoqda. Shu sababli, jadval asosida ko'rilgan bosqichlar nafaqat tarixiy kontekstni aks ettiradi, balki XXI asr sharoitida **proaktiv yondashuv va real himoya mexanizmlarini** ishlab chiqish zaruratini ham ko'rsatadi.

Bu tahlil inson huquqlari himoyasi institutining **murakkab va dinamik tizim** ekanligini, u tarixiy, normativ va zamonaviy kontekstlarni birlashtirgan holda rivojlanishini namoyish qiladi. Shu jihatdan, keyingi bosqich sifatida institutning kelajak istiqbollari, proaktiv yondashuv orqali fuqarolarning huquqiy xabardorligini oshirish va ijtimoiy adolatni mustahkamlash vazifasini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

### References:

1. Freeman, M. *Human Rights: An Interdisciplinary Approach*. 3-edition, Polity Press, 2017. ISBN 9781509510283. <https://www.akademika.no/9781509510283>
2. Henkin, L., Neuman, G. L., Orentlicher, D. F., & Leebron, D. W. *Human Rights* (2nd ed.). New York, NY: Thomson Reuters / Foundation Press, 2009. ISBN: 9781599412610. <https://searchlibrary.ohchr.org/record>
3. Jo'rayev, R. E.. O'zbekiston Respublikasida inson huquqlari bo'yicha milliy institutlarning samaradorligi: muammo va takliflar. ACUMEN: International Journal of Multidisciplinary Research, 2(6), 95–98, 2025.
4. Lukasheva E.A. Prava cheloveka: uchebnik dlya vuzov. — Moskva: Norma, 2011. — 560 s. <https://djuv.online/file/bHklH3WIyfr7s>
5. Maxamatov, M. Inson huquqlarini xalqaro organlarda himoya qilish masalalari. Actual Problems of Humanities and Social Sciences. 2025.
6. Tulaganova, G., & Nurilloev, S. Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini rivojlantirish. Actual Problems of Humanities and Social Sciences. 2025.
7. Shokirov, M., & Ergasheva, I. Yangi O'zbekistonda inson huquqlarini amalga oshirishning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy asoslari. Modern Science and Research, 4(2), 183–186. 2025.